

Віра Калабська

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

За сучасних умов існування держави формування патріотизму є одним з найважливіших чинників розвитку демократичного суспільства. Утвердження в свідомості громадян України, насамперед молодого покоління, ідей патріотизму, гордості за свою суверенну державу, готовності стати на захист істинної демократії, інтересів свого народу – сьогодні одне з найважливіших завдань нової системи патріотичного виховання.

Проблема патріотичного виховання завжди посідає одне з чільних місць у вітчизняній історико-педагогічній думці. Теоретичні проблеми патріотичного виховання розробляли такі відомі українські педагоги: П. Блонський, Г. Ващенко, Б. Грінченко, О. Духнович, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, П. Юркевич та інші.

Серед сучасних дослідників, котрі працюють над проблемою патріотичного виховання, – А. Афанасьєв, І. Бех, О. Вишневський, В. Гонський, В. Івашковський, П. Ігнатенко, Н. Ішук, В. Майборода, Р. Петронговський, А. Погрібний, В. Поплужний, Ю. Руденко, М. Стельмахович, О. Савченко, О. Сухомлинська, М. Чепіль, К. Чорна та інші. Психологічний аспект патріотизму досліджували О. Боровик (психологічні умови формування патріотичної свідомості), Н. Михальченко (динаміка розвитку патріотичної рефлексії у молодших школярів).

Патріотизм як культурний і педагогічний феномен досліджувала О. Сухомлинська. Прогресивну і демократичну модель виховання патріотизму з ідейно-політичними й морально-етичними принципами як складовими можливо реалізувати, на її думку, через таку ієрархію цінностей як людина (особистість), народ (культура, історія, освіта), держава (суспільство). Не можна погодитись, що метою виховання патріотизму повинні бути інтереси дитини, її особистість, права окремо взятого індивіда, його суверенітет. О. Сухомлинська розглядає вплив процесу національно-державного творення народу України (коли відбувалося піднесення почуттів патріотизму): Київську добу – початок розвитку шкільництва, розповсюдження писемності і грамотності; Українське відродження ХVІ–ХVІІ століть – розвиток нації через релігію та освіту; визвольні змагання українського народу (1917–1920), – і фор-

мулює такі складові патріотизму: ідеал самостійної України; розвиток української культури та культури народів, що її заселяють; формування особистості й індивідуальності через освіту. Почуття патріотизму завжди були притаманні: прагнення до свободи, демократизм, розвинений ідеалізм, емоційність, розвинуте естетичне почуття, природність, висока народна культура, музикальність [5].

Історичний шлях розвитку українського народу свідчить, що він був не завжди державним народом. Наприклад, територія сучасної України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. перебувала у складі Російської (Центральна, Південна, Східна Україна) та Австро-Угорської (Галичина, Буковина, Закарпаття) монархій; у 1917–19 рр. Наддніпрянська Україна тимчасово перебувала під владою то національних урядів, то більшовиків; більшовики ж остаточно закріпились з 1920 р. Політичні події позначалися на поглядах українського громадянства. Метою нашого дослідження є спроба розглянути як саме суспільство другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розуміло «патріотизм», і які засоби щодо його формування пропонували філософи, громадські та освітні діячі означеної доби.

Впродовж історії дефініція «патріотизм» мала різне наповнення, адже розуміли його по-різному.

Американський вчений У. Самнер у праці «Народні звичаї» (1906) дав своє прагматичне трактування патріотизму. Він вважав, що почуття патріотизму стали антитезою середньовічному поняттю «католицизм», яке передбачало відданість лише католицькій церкві, а групові почуття патріотизму виникли тоді, коли великі сучасні держави встановили контроль над соціальними інтересами населення. Патріотизм це є те, чим віддячує людина державі за все, що вона робить для неї. Вчений попереджав, що за певних обставин патріотизм може «дегенерувати» і перетворитися на шовінізм, а також, що люди, які читають історичну літературу, багато мандрують або вивчають науки, можуть стати космополітами. Для них відмінності між державами втрачають важливість і значимість, якщо ці держави забезпечують свого громадянина безпекою і створюють умови для досягнення благополуччя [6].

Російський філософ, публіцист, літературний критик кінця XIX ст. В. Соловйов вважав, що чеснота патріотизму споконвіку має релігійне значення, а утворює її – свідоме ставлення до своїх обов'язків по відношенню до Батьківщини і точне їх виконання.

У історичному процесі В. Соловйов бачив дію сил, що ведуть до об'єднання людства, де виключено національне відокремлення, тому ідея патріотизму, яку виводив із сутності християнського початку, полягала у любові до свого народу, без протиставлення іншим народам, тобто не проти інших, а разом з іншими: «в силу природної любові і моральних обов'язків до своєї вітчизни поважати її зацікавленість і гідність головним чином у тих вищих благах, які не поділяють, а єднають людей і народи» [17, с. 350]. А націоналізм, що помилково плутають з патріотизмом, – антиісторичний і фізично неможливий. Народність та національність дві різні речі так як особистість і егоїзм. Зміцнення і розвиток народності в її позитивному значенні завжди бажано, тоді як підсилення і розвиток націоналізму завжди шкідливо і згубно. Зречення національного егоїзму – це не заперечення своєї народності, а навпаки, її утвердження.

Аналогічним є погляд на традиційні цінності суспільства, зокрема, патріотизму, російського релігійного філософа, політолога, соціолога, теоретика та історика культури і релігії XX ст. – І. Ільїна, якому був притаманний особливий погляд на світ, що й визначив його основні ідеї та учення. У своїх працях він приділяв увагу основним поняттям, що складають моральне обличчя особистості: вірі, любові, свободі, совісті та іншим чеснотам.

І. Ільїн розглядав патріотизм у руслі християнського віросповідання, який у нього має духовну основу (Філософ виокремив поняття дух від поняття душа. Дух – це особливий стан души, коли вона свідомо спрямовується до вищого блага, занурюється до своїх глибинних шарів, до значного, що у душі), що може виникнути тільки через особистий духовний досвід, до того ж пережитий самостійно (автономно). Офіційний, зовнішньопримусовий патріотизм далеко не завжди пробуджує і виховує у дитячій душі почуття любові і відданості до Батьківщини, часто навіть шкодить йому. Досвідчений і тактовний вихователь може дійсно вишлекати, а не нав'язати патріотизм, але для цього: «Він повинен не «проповідувати» любов до батьківщини, а захоплено сповідувати її і доказувати її справами, що повні енергії і відданості. Він повинен вправити душу дитини у духовний досвід його батьківщини ... Тоді патріотичне самовизначення відбудеться вільно і безпосередньо. І дитина стане непомітно живим органом своєї батьківщини»

[5, с. 228–229]. Розкриваючи основні етапи духовного розвитку особистості, І. Ільїн намітив його шляхи, серед яких обов'язковий – навчання духовного патріотизму.

Особливе ставлення у філософа було до родини. Він вважав, що людина повинна навчитися любити і будувати своє «сімейне вогнище», яке є першим природним середовищем любові, віри свободи та сумління, адже воно є необхідним та священним осередком Батьківщини і національного життя.

У 1889 р. у Санкт-Петербурзі вийшла друком книга «Хороший тон. Правила светской жизни и этикета», одна з глав якої була «Обов'язки відносно Батьківщини». У цій главі подається визначення вітчизни, так як його мали тлумачити на той час: «...Батьківщина – це лоно, на якому під впливом і керуванням рідних вірувань, звичаїв і моральних початків росли і міцніли наші розумові і душевні сили» [18, с. 68]. Наявність такої глави у книзі дає нам можливість зрозуміти якого значення надавало патріотизму дореволюційне суспільство Російської імперії у вихованні найкращих людей суспільства – еліти.

Розглядаючи та критикуючи патріотизм, російський письменник Л. Толстой писав про «повну несумісність його (патріотизму – К. В.) з ученням не тільки Христа, у його ідеалі, але й з найменшими вимогами моралі християнського суспільства» [19, с. 1].

Він вважав, що патріотизм – це пережиток варварського часу, який не тільки не потрібно виховувати, а навпаки його потрібно викоринювати усіма засобами: проповіддю, переконанням, нехтуванням, глузуванням, тому що він породжує війни і слугує головною опорою державного гноблення. Письменник прожив серед російського народу п'ятдесят років і ні разу не бачив і не чув прояву цього почуття серед нього, і навіть навпаки – бачив байдужість та зневагу до різного роду прояву патріотизму. Тому, на його думку, це почуття не засвоюється народом, а зникає та існує тільки у вищих класах суспільства, яким він вигідний: «Патріотизм у самому простому своєму значенні є не що інше для правителів, як знаряддя для досягнення владолюбивих і корисливих цілей, а для керованих – зречення людської гідності, розуму, сумління і рабське підпорядкування себе тим, хто у владі» [20, с. 1]. Але на протигагу російському народу, українці мали глибокі патріотичні почуття, що на нашу думку було продиктовано складним історичним шляхом розвитку української нації до своєї державності.

І. Лисяк-Рудницький – історик української суспільно-політичної думки другої половини XIX ст. – 30-х рр. XX ст., політолог, публіцист, автор праць з історії, що відкривали світу Украї-

ну, констатував: «Аж до 1917 р. головною проблемою української свідомості були змагання двох течій серед самого громадянства України: одної, «малоросійської», що не бачила іншого виходу, як поглиблення та закріплення єдності з Москвою, та другої, «свідомого українства», що прагнула до збереження та відновлення української самобутності... За «малоросійським» табором стояла підтримка адміністративного апарату могутньої імперії, тоді як український національний табір зазнавав постійних обмежень і переслідувань» [9, с. 190].

Таким чином, аналіз історико-педагогічних джерел свідчить про панування двох різних ідеологічних позицій у суспільстві, що у свою чергу сприяло появі відповідно і двом рецепціям патріотизму – імперського та етнічного (національного). Проімперський патріотизм підтримував почуття лояльності до імперії та її уряду. Етнічний патріотизм, у свою чергу, в основі має почуття любові до свого народу.

Діяльність педагогів другої половини XIX – початку XX ст., як зазначає О. Сухомлинська, також відбувалася за певним поділом – світоглядом, типом мислення, їх національною ідентифікацією та самоідентифікацією [16]. Частина педагогів працювала у руслі російської імперської ідеології, яка зводилася до формули «православ'я, самодержавство, народність», що несла у собі ідеологічне навантаження «теорії офіційної народності», яку проголосив ще у 1832 р. її автор – на той час заступник міністра народної освіти – граф С. Уваров: «загальний наш обов'язок є у тому, щоб народне виховання складалося з сполучення у православному дусі, самодержавства і народності» [21, с. 1]. Громадська діячка, просвітителька С. Русова прийшла до висновку, що така школа вела націю до морального занепаду: «Вона була шкідлива саме тим, що зневажала душу народу» [12, с. 4]. Педагоги цієї ідеології в основі своїх пошуків спиралися на історично-прагматичний підхід – Х. Алчевська, М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, М. Тулов та інші.

На зовсім іншу світоглядну парадигму – етнографічно-культурницьку, народну – спиралася інша частина освітян. Тип мислення, їхні наукові, педагогічні інтереси ґрунтувалися на українській мові, християнських цінностях, історії, літературі, фольклорі, черпалися зі здобутків Київської Русі, Козаччини – В. Антонович, А. Волошин, Б. Грінченко, М. Грушевський, О. Духнович, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Кониський, В. Науменко, С. Русова, С. Смаль-Стоцький, І. Франко та інші. Поява останньої була викликана утисками та політикою денационалізації, русифікацією, полонізацією панівної влади з ідеологією панування однією нацією над іншою, як

у Наддністрянській, так і у Наддніпрянській Україні. У 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуев видає циркуляр, яким забороняється випуск українською мовою будь-якої літератури, окрім творів «изящной словесности», проте і їх друкування всіляко обмежувалося; у 1876 р. російський уряд видає розпорядження, підписане імператором Олександром II, так званий Емський указ про заборону ввезення українських книжок із-за кордону, видавати книги «на малороссийском наречии», пісні, ноти тощо; у 1884 р. закриваються усі українські театри; у 1895 р. забороняються українські дитячі книжки; у 1908 р. за указом Сенату Росії переслідувань зазнають українська наука і культура; у 1914 р. імператор Микола II своїм указом скасовує українську пресу; впроваджуються інші антиукраїнські заходи. Ці акції гальмували розвиток української культури та національно-визвольного руху, хоча повністю його припинити не могли [10]. Національно-патріотично налаштовані педагоги на початку XX ст. підносять та звертаються до таких цінностей як українська (рідна) мова, патріотизм, історизм, народність, релігійність, моральність.

Погляди пануючої влади, імперського патріотизму, викладені у статті М. Куплетського «Любовь к отечеству (патриотизм), ея основнія и средства к ея воспитанію» на сторінках щомісячного педагогічного журналу (видання училищної ради при святейшому Синоді) «Народное образование» (1914). На початку своєї статті М. Куплетський приводить, як тезу, вислів наглядяча Санкт-Петербурзького учбового корпусу С. Прутченка, що висловлює офіційну позицію влади – головна мета виховання зводиться до створення душевного підйому у молоді, а виховання любові до Вітчизни та відданість Престолу складають високе завдання кожного педагога.

Розмірковуючи про патріотизм, М. Куплетський приходить до протилежного ніж у Л. Толстого висновку: «любов до Батьківщини або патріотизм у людському житті – явище природне і не може бути зведене на ступінь явища штучного, привитого і нав'язуваного людині у якості, начебто, шкідливої людської природі взагалі» [8, с. 566].

Автор спостерігає у житті людини тісний та нерозривний зв'язок з Батьківщиною, тяжіння до чого він звик, до того знайомого, що зустрічає на своєму життєвому шляху. Людина з'являється на світ вже з схильністю любові до Батьківщини, що передається їй у генах. Також цьому сприяє оточуюча природа, спільне життя осілих народів, мова, релігія.

До засобів патріотичного виховання молоді М. Куплетський також відносить знання історії російського народу, розвиток «деятельного

осуществления» у благодійних і просвітницьких заходах (товариство тверезості, захисту птахів, деревосадіння і таке інше), ознайомлення з видатними діячами російського народу, виховання уваги до рідної мови та релігії [7, 8].

Одним із яскравих представників свідомого українства, що сповідували етнічний патріотизм був педагог, письменник, громадський діяч Б. Грінченко. Свою концепцію патріотичного виховання української молоді він втілював через свої громадські посади (був головою київської «Просвіти», редактором газети), діяльність педагогічну (вчителював у сільських школах), етнографічну (збирав фольклорні матеріали, був редактором українського словника) та творчу (писав оповідання для дітей, складав українські підручники). З його ім'ям пов'язане остаточне формування української національної педагогіки як науки, в яку він привніс, як зазначає А. Погрібний, «чітко, послідовно, безкомпромісно та яскраво виражену українську національну ідею, що невідривна від української мови, якою на його (Б. Грінченка – К. В.) переконання, має функціонувати освіта в Україні» [11, с. 11]. У своїх розвідках, що з'являлися у періодичній пресі, педагог приділяв увагу дитячим книжкам, часописам; розглядав непридатність російських підручників, чужих своїм матеріалом для української дитини: «Чи можна знайомити дитину з її батьківщиною в чужій мові, яка нічим не пов'язана з цією батьківщиною – ні жодним словом, ні жодним зображенням. Ніколи таке знайомство не доторкнеться серця дитини і не змусить її любити свій край» [3, с. 81]. У кожній українській дитині Б. Грінченко бажав бачити патріота, але непридатні підручники не могли допомогти у цій справі, тому він сам склав українською «Буквар» (1888), а потім і читанку «Рідне слово» (1889).

На думку Б. Грінченка спільна діяльність педагогів та книговидавців має бути спрямована на формування почуття патріотизму через історичне минуле, звичаї народу, фольклорні матеріали. У школі пропагував культ народної педагогіки як необхідної передумови виховання справжнього патріотизму. Дидактичним матеріалом, на його думку, при цьому повинні бути казки та народні оповідання.

Як вчитель-практик, для розвитку розумових здібностей та національного пробудження, Б. Грінченко радив вивчати сільське середовище: «Ми повинні вивчити селянський побут..., ми повинні звернути найбільшу увагу на селянський світогляд і на його потугу» [3, с. 106].

У своїх творах автор виступав як справжній виховник-патріот, що наставляв до героїзму в обороні рідного краю. Прикладом може стати оповідання «Олеся» (1890), події якого розгорта-

ються за часів татарських нападів. Головна героїня твору дівчинка Олеся не шкодуючи свого життя, врятувала рідне село від ворогів, завівши чужоземців-поневоловачів в гущавину лісу, непрохідні болота, хоча це й коштувало їй життя. Подвиг дівчинки підносить патріотичну ідею відданості кожного українця своєму народові. Твір спрямований на виховання у читача глибокого патріотизму. Досліджуючи творчу спадщину Б. Грінченка, М. Веркалець приходить до висновку, що «роздуми Грінченка про дитячу літературу – ціла педагогічна наука, ідеї якої актуальні й нині» [1, с. 17].

Українські педагоги західноукраїнських земель, просвітителі другої половини XIX – першої чверті XX ст. також мали своє бачення розвитку і виховання особистості: вони не залишали повз своєї уваги і патріотизм, підйом якого спостерігався з піднесенням свідомості, культури модерної української нації.

Львівський богослов і педагог І. Бартошевський у підручнику з педагогіки «Педагогія руська або наука о вихованні» (1891) серед формування почуттів у вихованців особливу увагу звертав на патріотизм, що будується на основі прихильності до рідного краю: «Вихователь повинен в серці дитини викликати і зігріти патріотичне почуття настільки, щоб її прив'язаність до родинного краю була щонайменше основою, на якій би пізніше та прив'язаність могла розвинути в любові до вітчизни, маючи характер моральної чесноти» [14, с. 165]. До засобів патріотичного виховання педагог відносить: пізнання рідного краю, його устрою, історії; приклади любові вітчизни з історії біблійної, всесвітньої і рідного краю; участь у торжествах, які відбуваються в пам'ять важливих дат, на честь заслужених для народу і Церкви діячів тощо; виховання багатьох моральних чеснот і великих добродійств на красноразумному матеріалі; переконання, що любов до малої і великої вітчизни ґрунтується на основах християнської моралі.

На думку І. Боришевського, правильне виховання патріотизму – це виховання на християнських засадах, що сприяє любові до рідного краю та Батьківщини і виключає ненависть до інших народів, оскільки кожна нація наділена характерними рисами менталітету, притаманними тільки їй.

На сторінках педагогічних часописів кінця XIX – початку XX ст. з'являлися статті, автори яких розмірковували над природою виникнення патріотизму, шукали шляхи його формування, приділяли увагу йому у вихованні.

Саме такою є стаття у другому номері «Світла» за 1912 р. – «Про виховання любові до рідного краю». Її автор – Д. Збір, вважає, що кожен громадянин повинен любити свою вітчизну,

свій рідний край. Патріотизм – це любов до рідного краю, а любов – почуття, яке: «не з'являється одразу, як от би, скажемо, радість, або горе, чи жаж. Вона витворюється повагом» [4, с. 10], а також як і кожне почуття зв'язується не тільки з тими речами, які викликають його, а й з тим, що оточувало людину у момент виникнення почуття.

Любов до Батьківщини починається з любові до рідного краю, а для дитини її рідний край, за Д. Збіром, – мати, батько, брат, сестра, хата, – це той край, який дитина відкриває з перших днів свого життя, хоча він ще дуже маленький. Почуття любові до цього маленького рідного краю – це то «зерно, з якого повинна вийти потім буйна рослина любові до справжнього рідного краю» [4, с. 12]. Автор диференціює дітей на сільських і міських, вбогих і заможних – шляхи виховання яких від коліски розходяться, а відповідно і вплив різний на формування почуттів до Батьківщини, і сам патріотизм буде відрізнятися своєю забарвленістю. Для дитини, яка виростає у селі, з кожним роком межі рідного краю розширюються: їй доводиться бувати і в полі, і в лісі, брати участь у різних видах праці. У такої дитини буде формуватися етнічний патріотизм.

Окремо Д. Збір зупиняється на значенні у розвитку патріотизму звичаїв, особливо, коли вимагають участі у них самої дитини: носіння вечері (під Різдво), колядування, щедрування (під Новий рік), посівання (на Новий рік), прибирання двору й хати клечанням (на зелених святках) і таке інше. Це назавжди залишає слід у душі дитини й прив'язує до рідного краю. З цим багажем дитина іде до школи, яка повинна розширювати дитячий світогляд читанням відповідних статей, розмовами про історичні події рідного краю, у яких зазначена участь народу, особливо, що стосується тієї місцевості, де живе учень. Але дійсність на той час була інша: «Життя і школа, діло і слово не йдуть у парі в школі на Україні, через весь курс якої червоною ниткою проходить нехтування того рідного ґрунту, що на йому зросла дитина з її світоглядом, що в йому глибоко вкорінилися всі її почування, симпатії й антипатії, того ґрунту, на якому тільки й можливий подальший розвиток природних сил дитячої душі» [4, с. 16]. Ретельно аналізуючи недоліки початкового навчання у школі українських дітей, автор приходить до таких висновків, що стосуються виховання патріотизму, і радить: підтримувати в учневі любов до його батьків та близьких йому людей, тому що ця любов є найголовнішою підвалиною для любові до рідного краю; шанувати рідну мову, рідну пісню учня; шанувати рідні для учня звичаї; проводити наочне знайомство з природою рідного краю; зна-

йомити учня з найріднішими йому історичними подіями; користуючись в початковій школі статтями і віршами, що розвивають любов до рідного краю, читати їх тільки рідною мовою, тому що тільки нею можна вплинути на почуття учня.

Отже, автор статті, аналізуючи реальний стан справи навчання і виховання у тогочасній наддніпрянській школі, акцентував увагу громадськості на важливості формування патріотичних почуттів у учнів початкових шкіл.

Особливий підйом національної думки простежується з 1917 р. У роки існування Української держави (1917–1920) було сформовано національну шкільну політику, з'явилися перші контури національної системи освіти й виховання. За різних урядів цього періоду для освіти було характерним – українізація (національна школа), світськість, доступність, безкоштовність, трудовий принцип [16].

На сторінках педагогічного часопису «Вільна українська школа» (Київ, 1917–19), що був органом Всеукраїнської учительської спілки та продовжував традиції довоєнного журналу «Світло» (Київ, 1910–1914), висвітлювалися загальні педагогічні питання і організація шкільництва. Часопис виходив за редагуванням С. Черкасенка, з 2 ч. – О. Дорошкевича, співробітниками часопису були: В. Дурдуківський, О. Музиченко, С. Русова, С. Сірополко, П. Холодний, Я. Чепіга, І. Юцишин та інші.

Передові педагоги, що склали когорту національних патріотів, розмірковували на сторінках часопису над питанням, яким має бути національне виховання, а отже і школа, тому у своїх статтях приділяли їй увагу, зокрема початковій. Так І. Юцишин у статті «Про нижчу школу на Україні» (Вільна українська школа, 1917. – № 2) зазначав, що всі школи на Україні повинні бути українізовані, з забезпеченням прав національних меншостей. В шкільній роботі повинно бути місце національній словесній, музичній, мистецькій творчості (в згоді з індивідуальними нахилами дітей), широкому ознайомленню з рідним краєм, його історією і місцевим життям, що формує етнічний патріотизм.

Не залишилась осторонь щодо міркувань нової школи педагог, громадська діячка, просвітителька – С. Русова. На її думку, у школі має бути викладання на рідній мові, шкільна програма має складатися з найближчих до життя наук, також має використовуватися якомога більше народної словесності і музичної творчості. У ній має лунати народна пісня, красуватися різні народні вироби, що буде утворювати таку атмосферу, яка дає психічне задоволення учням та сприяє вільному розвитку їх духовних сил. Автор закликала збудувати таку школу, яка «справді була пройнята національним свідомим

натхненням, яке виявить вільно увесь наш національний духовний склад і міцно з'єднає нас з рідним краєм, з рідним людом» [12, с. 6], тобто нова школа, яка буде виховувати українців-патріотів на радість і на користь Україні. С. Русова розуміла патріотизм як «перший найкращий крок до все людної гуманності; пошана до людей – є вияв самоповаги і бажання собі й другим волі та незалежності» [13, с. 15]. У вихованні патріотизму мають значення, на думку вченої, екскурсії, під час яких діти спостерігають красу рідного краю; закладання у школі свого власного історико-географічно-природознавчого музею, що виховує повагу до свого минулого. У такій школі виростуть добрі і корисні громадяни своєї країни.

У часопису «Вільна українська школа» також висвітлювали події шкільного життя. Так, наприклад, у № 7 за 1918 р. розповідається, що у перший день різдвяних свят відбувся похід учнів-колядників (Першої української гімназії м. Києва з її директором – В. Дурдуківським) до відомих українських письменників і громадських діячів (М. Грінченко, М. Грушевського, С. Єфремова, І. Нечуй-Левицького, С. Русової, С. Тобілевич, П. Холодного, С. Черкасенка та інших) та до деяких батьків учнів. Метою цього заходу, як зазначалося у часопису, крім організації дітям святової розваги, було з одного боку – поновлення старовинного звичаю, а з другого – ознайомлення дітей з відомими українськими діячами і збільшення цим у них активного інтересу до громадського і культурного життя України, що, на нашу думку, сприяє вихованню патріотизму на національних засадах. Крім того 29 грудня того ж року у стінах цієї ж гімназії відбулася дитяча вечірка з ялинкою. Програма вечора складалася з вистави «Вертепного дійства», виконання дитячим хором колядок («Нова Рада», «Добрий вечір», «Чи дома, дома», «По всьому світу», «Ой з саду, саду») та дитячих ігор. Перед початком заходу вступну промову сказав Л. Білецький, у якій «в рельєфних рисах обкреслив старовинні звичаї колядування і «ходження з Вертепом» [2, с. 187]. З цього прикладу ми можемо зробити висновок, що відновлення традиційних українських звичаїв і участь у них молодих киян сприяла вихованню етнічного патріотизму.

Отже, з політичними змінами другого десятиліття ХХ ст. у суспільстві Наддніпрянської України відбулися зміни, що декларувалися не лише на папері, а й впроваджувалися у життя.

Таким чином, аналіз історико-педагогічних джерел засвідчує, що у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. у суспільстві існували такі рецепції патріотизму як імперська та етнічна; що мали спільну моральну цінність – релігію.

Розробляючи концепції національної

освіти і виховання педагога, просвітителі, громадські діячі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вважали необхідним формувати у вихованців патріотизм до малої та великої Батьківщини під впливом: української усної народної словесності; участі у звичаях, обрядах; використанням у навчальному процесі української мови; проведенням екскурсій по рідній місцевості (Д. Збір, С. Русова). Педагоги та просвітителі означеної доби нашого дослідження зацікавили вивчати сільський побут, життя і враховувати світосприймання сільської дитини (Б. Грінченко, Д. Збір).

Проблема формування патріотизму в історико-педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не повинна обмежуватися нашою розвідкою, тому подальшої уваги потребує дослідження формування патріотизму за радянських часів (20-ті рр. ХХ ст.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. М. Веркалець. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с. – (Сер. 7 «Педагогічна»; № 7).
2. Вільна українська школа. – 1918 – № 7. – С. 186–187.
3. Живатенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / Адвентина Живатенко-Піанків. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1999. – 176 с.
4. Збір Д. Про виховання любові до рідного краю / Д. Збір // Світло. – 1912. – № 2. – С. 9–21.
5. Ильин И. Путь к очевидности / И. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с. (Мыслители ХХ века).
6. Картунов О. Патріотизм (трактування у Самнера) / О. Картунов // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького : Редкол. : Ю. І. Римаренко (від. ред.) та ін. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 777–778.
7. Куплетский М. Любовь к отечеству (патриотизм), ее основания и средства к ее воспитанию / М. Куплетский // Народное образование. – 1914. – Том 1. Кн. 4. – С. 428–438.
8. Куплетский М. Любовь к отечеству (патриотизм), ее основания и средства к ее воспитанию / М. Куплетский // Народное образование. – 1914. – Том 1. – Кн. 5–6. – С. 564–578.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : В 2 т. – Т. 1 / Пер. з англ. М. Бодік та ін. – К. : Основи, 1994. – 554 с.
10. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки : Навч. посіб. – К. : Знання, 2006. – 447 с.
11. Погрібний А. З глибини національного

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

- духу. Анатолій Погрібний / А. Живатенко-Піанків. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. – К. : Вид. центр «Прогрес», 1999. – 176 с.
12. Русова С. Націоналізація школи / С. Русова // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 3–7.
  13. Русова С. Нова школа / С. Русова // Світло. – 1914. – № 7–8. – С. 3–16.
  14. Ступарик Б. М. Національна школа : витоки, становлення : Навчально-метод. посібн. – К. : ІЗМН, 1998. – 336 с.
  15. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічні і культурні принципи патріотизму народу України / О. В. Сухомлинська // Визвольний шлях. Лондон, 1994. – № 6. – С. 667–671.
  16. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська : Навч. посіб. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
  17. Философский словарь Владимира Соловьева / состав. : Г. В. Беляев. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 464 с.
  18. Хороший тон. Правила светской жизни и этикета. – С.-Петербург, 1889. – 420 с.
  19. Толстой Л. Н. Патриотизм или мир? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/tolstoy/tol1.html>
  20. Толстой Л. Н. Христианство и патриотизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/tolstoy/hrpatriot.html>
  21. Энциклопедический словарь крылатых выражений / [авт.-сост. Серов В.]. – М. : Локкид-Пресс, 2003. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/encSlov/15/185.htm>